

ԴՐԱՄԱՆԻՍՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՆՈՐ ՀԱՌԱՔԱԾՈՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԷՆ ՆԵՐՍ

«Եզուարդ եւ Հէլէն Մարտիկեան Թանգարան»ի բացման առիթով, հռչակաւոր, դրամագէտ Տիար Զարեհ Պտուկեան ունեցաւ գովելի գաղափարը նուիրելու նորահաս տառ Թանգարանին հայկական դրամներու գեղեցիկ հաւաքածոյ մը:

Ներկայ յօդուածով, յարգելի նուիրատուն հանգամանօրէն կը ներկայացնէ իր ընծայած հաւաքածոյին նկարագրականը:

Թանգարանը յատուկ սրահ մը յարդարեց ներկայացնելու համար Թանգարանի յայցելուններուն հայկական դրամները, յարմարագոյն դասաւորումով: Սրահին մէջ, զոր որոշեցինք կոչել Տիար Զարեհ Պտուկեանի անունով, ներկայացուած են Կիլիկեան թագաւորութեան դրամները, յատուկ դարաններու մէջ, իւրաքանչիւր դրամի երկու կողմերը ներկայացնող մեծացուած լուսանկարներով եւ Անգլիէն բացատրութեամբ: Երկու երկար ցուցատախտակներով ներկայացուած են նաեւ բացատրութիւններ, իւրաքանչիւր թագաւորի պատմութեամբ եւ դրամներու նկարագրութեամբ: Իսկ վաղ շրջանի դրամները, ինչպէս Տիգրան Մեծի եւ Արտաւազդի դրամները, ներկայացուած են մեծ լուսանկարներով: Կը յուսանք թէ ապագային պիտի ունենանք նաեւ աւելի կատարեալ հաւաքածոյ մը, ուր պիտի երեւին Արտաշեսեան Հարստութեան, Հռովմէական շրջանին եւ Բիւզանդական շրջանին Հայաստան տպուած դրամները, աւելի լման կերպով ներկայացնելու համար մեր պատմութեան փառքը:

«Եզուարդ եւ Հէլէն Մարտիկեան Թանգարան»ի Տեսչութիւնը իր գնահատանքն ու շնորհակալութիւնը կը յայտնէ ազնիւ բարերար Տիար Զարեհ Պտուկեանին, իր նախածնունդեան եւ իշխանական այս նուիրատուութեան համար:

Հայկական դրամները քիչ ըստուճաւորութեամբ են անցեալին մէջ: Պատճառը այն է որ Եւրոպայից ծանօթ չէին հայերէն լեզուին ու նաեւ պէտք եղածին չափ նիւթ գոյութիւն չունէր գիտականներու ուշադրութիւնը գրաւելու համար:

Ժիշդ է որ Tristan⁽¹⁾ 1644ին հրատարակեց Հեթումի երկլեզուեան դրամը, բայց ոչ Du Cange⁽²⁾ 1668ին, ոչ Cuperi⁽³⁾

1693ին և ոչ ալ La Croze⁽⁴⁾ 1739ին կրցան հայերէն գրութիւնը կարգաւ, Հազիւ 1782ին Adler⁽⁵⁾ յաջողեցաւ հայերէն գրութիւնը կարգաւ ճշգործել, Հետաքրքրական է որ Սք. Փէթրասուրկի (Լիւնդէնցոյ) Թանգարանը առաջին անգամ ըլլալով 1745ի փաթալօկին մէջ⁽⁶⁾ յիշատակեց Լիւն Ա. և Հեթում - Զապէլի արծաթները, բայց առանց անխալ կարգաւորել հայերէն գրութիւնը: Սակայն Ռուբինեան գրած-

(1) J. Tristan de Saint-Amant, Commentaires historiques etc., 3 vols., Paris, 1644.

(2) C. D. Seigneur Du Cange, Histoire de St. Louys, par le sire de Joinville, Paris, 1668.

(3) G. Cuperi, In Lactantium, de moribus persecutorum notae, Ed. P. Bauldri, Trajecti ad R. 1693 (See Migne, Petrolologiae Cursus Completus, Series Prima, Paris, 1844, VII, p. 480).

(4) M. V. de La Croze, Histoire du Christianisme d'Éthiopie et d'Arménie, Haie, 1739.

(5) J. G. C. Adler, Museum Cuficum Borgianum Volitris, Romae, 1782. 1st part, pp. 61-62, 159. Nummus Arabico-Armenus, Pl. XII, C.

(6) Musei Imperialis Petropolitani, Vol. II (1745), p. 452.

ները սկսած էին ուշագրութիւն գրաւել և կարգ մը հայկական դրամներ կը տեսնուէին Pembroke և Montgomery-ի⁽⁷⁾ 1746-ին տպուած գրքին մէջ և 1762-ին հրատարակուած Pellerin-ի⁽⁸⁾ դրամագիտական աշխատանքին մէջ։

Sestini⁽⁹⁾ առաջինը եղաւ որ 1789-ին փորձեց դասաւորել կարգ մը հայկական դրամներ։ Անոր գործը նուիրուած է Անգլիացի Lord Ainsley-ի հաւաքածոյին և շատ հետաքրքրական է կարգաւ դրութիւն մը տպուած 1827-ին Վիարապատումի մէջ⁽¹⁰⁾։ Հոն կը պատմուի թէ ինչպէս Lord Ainsley այցելեց Հայր Ինճիճեանին և օգնութիւն խնդրեց որ հայ գրերու տիպերը պատրաստուին Sestini-ի գրքին համար։ Այսպէս շատ հաւանական է որ Հայր Ինճիճեան առաջին հայն էր որ ծանօթացաւ հայկական դրամներու։

1843-ին Աւստրիացի Kraft⁽¹¹⁾ հրատարակեց ուսումնասիրութիւն մը նուիրեալ Ռուբինեան դրամներու և յիշատակեց աւելի քան 59 հատ դրամներ։

Վերջապէս Ֆրանսացի հայագէտ Victor Langlois ուսումնասիրեց հայկական դրամները և 1855-ին հրատարակեց իր նշանաւոր «Numismatique de l'Arménie au Moyen Age»⁽¹²⁾ գիրքը։ Այսպէսով աշխարհը ծանօթացաւ Ռուբինեան դրամներու։

Langlois-ի գիրքը թերի էր և լեցուն սխալներով։ Հայր Սիպիլեանն էր որ հայ դրամագիտութիւնը դրաւ գիտական հաստատուն հիման վրայ, գրելով իր Վիսաւորութիւն Ռուբինեան Դրամոց գիրքը

(7) T. Pembroke et Compte de Montgomery, Numismatica antiqua in tres partes divisa, London, 1746.

(8) J. Pellerin, Lettre de l'Auteur des recueils de medailles de Rois, du Peuples et de Villes, Paris, 1770.

(9) D. Sestini, Lettere e Dissertazione Numismatiche, etc., Sopra dei Monete Armenie dei Principi Rupensis, Livorno, 1789. II, pp. 22-25, Pl. I, II.

(10) Ինճիճեան, Հ. Ղ., Գարապետ, Հատոր Ի, Վեներտի, 1827, էջ 239-40 ծան.

(11) A. Kraft, Jahrbuch der Literatur, Wien, 1843, CIII. Anzeige-Blatt der Wissenschaft und Kunst, CIII, pp. 1-29.

(12) V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au Moyen Age, Paris, 1855.

1876-ին, Տպագրութիւնը յատձգուեցաւ մինչև 1892, որոշ յաւելումներով Հայր Դաւիթեանի կողմէ⁽¹³⁾։ Սիպիլեան կեանքը նուիրեց հայկական դրամներու հաւաքման և ուսումնասիրութեան, այսպէսով արժանանալով Վայր Դրամագիտութեան Հայրը տիպոսին։

Սիպիլեանի մահէն վերջ տասնեակ տարիներ հայ դրամագիտութիւնը շատ քիչ մշակուեցաւ, Հոս և հոն դրամագիրներ գրեցին զանազան յօգուածներ հայկական դրամներու մասին։ Այսպէս, նշանաւոր Ֆրանսացի պատմագէտ Schlumberger գրեց Լեոն Ա. ի լատինատառն պիլոնի⁽¹⁴⁾ և նաև Լեոնի օսկեդրամի մասին⁽¹⁵⁾։

Հայր Ալիշան իր հոյակապ Սիսուանի մէջ⁽¹⁶⁾ գրեց Ռուբինեան դրամներու մասին և առաջին անգամ ըլլալով նկարագրեց Ռուբինեան իշխաններու պղինձները և կոստանդին Ա. ի օսկեդրամը։

Մօտ յիսուն տարի անցաւ մինչև որ Բաւմաշեան 1936-ին տպագրեց իր Վայրկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն⁽¹⁷⁾ գիրքը։ Այս աշխատութիւնը նորութիւն մը մէջտեղ չբերաւ, բայց առաջին անգամ ըլլալով հայ ժողովուրդին ներկայացուց ուսումնասիրութիւն մը, նուիրեալ պատմական Հայաստանի վերաբերեալ դրամներու։

Վերջին քսանըհինգ տարուան ընթացքին հայ դրամները հիմնապէս մշակուեցան թէ՛ հայ և թէ՛ օտար դրամագէտներու կողմէ։ Ուշագրութեան արժանի են Պ. Կարապետեանի, Խ. Մուշեղեանի, Օ. Սէֆալեանի, Ա. Տօնապետեանի, Ա. Էպէհեանի, D. M. Metcalf-ի, D. Lang-ի և հնչիւնակին ուսումնասիրութիւնները^(18, 19)։

(13) Հ. Գ. Վ. Սիպիլեան, Դասաւորութիւն Ռուբինեան Դրամ, Վեներտ, 1892։

(14) G. Schlumberger, Revue Archeologique, 1875, pp. 345-349.

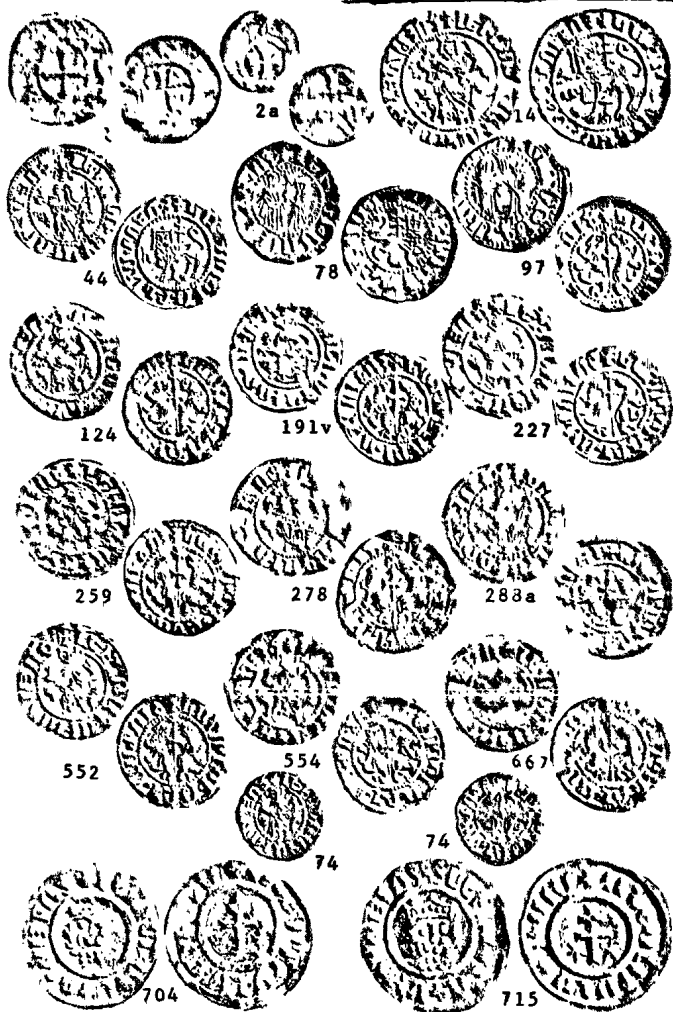
(15) G. Schlumberger, Archives de l'Orient Latin, 1881, pp. 675-678.

(16) Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վեներտի, 1885։

(17) Գ. Բաւմաշեան, Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն, Վեներտի, 1936։

(18) See Bibliography in «Coinage of Cilician Armenia», American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs, No. 147, New York, 1962. Paul Z. Bedoukian.

(19) Paul Z. Bedoukian, Coinage of Cilician Ar-

Կարելու նմուշներ՝ Զարեհ Պսոկեանի նկարագրած հաւաքածոյէն

Հայ դրամագիտությանը դեռ կարող է ուսումնասիրության, բայց ներկայիս ծանօթ և մատչելի է ամբողջ աշխարհին:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՊՏՈՒԿԵԱՆ ՀԱՒԱՔԱՅՈՒՅԻՆ

ՑԱՆԿԸ

Իսլամական Դրամներ

Ռուբինեան իշխաններու դրամները խիստ հազուադիս են: Ներկայիս հազիւ երեսուն հատ ծանօթ են⁽¹⁰⁾, որոնց կարեւոր մասը կը պատկանի Լեոն Բ. իշխանին, որ զան բարձրացաւ իբրեւ Լեոն Ա. Թագաւոր:

Հաւաքածոն կը պարունակէ երկու իշխանական պղինձներ.

1. Կլիկիոյ անճանօթ իսլամի պլինձը: Պտկեան քորփուս քիւ *1.

A copper coin of an unknown prince. Bedoukian corpus No. 1.

2. Թորոս իսլամի պղինձը 1100-1123: Պա. քիւ *2a

Copper coin of prince Toros.
Bed. No. 2a

ԼԵՈՆ Ա. ԹԱԳԱՆՈՒԹԻ ՂՐԱՄՆԵՐԸ

Լեոն Թագաւոր օծուեցաւ Յունուար 6, 1199ին Տարսոնի Մայր Տաճարին մէջ: Ան կանուխէն Թագ ստացած էր Բիւզանդիոնի կայսրէն, և նաև աւելի վերջ Հէնրիկոս Զ. Կայսրէն: Օծուեցաւ Ապիրատ Կաթողիկոսին կողմէ որ Թագը դրաւ Լեոնի դիման, իսկ Թագաւորական գաւազանը ստացաւ Պոպին ներկայացուցիչ Քօնրատ Արքեպիսկոպոսէն: Այսպէս հիմը դրուեցաւ Թագաւորական հարստութեան մը որ տեւեց զրեթէ երկու հարիւր տարի:

Լեոն Թագաւորութեան իրաւունքը ստացաւ 1197ին և կարելի է որ այս առթիւ ինքզինքը Թագաւոր կոչեց և կոխեց շատ գեղեցիկ մէկ առիւծով դրամներու շարք մը⁽¹¹⁾: Այս դրամները ծանօթ են

իբր երկդրամներ, կէս երկդրամներ և քառորդ երկդրամներ: Առաջին երկուքը հազուադիս են, իսկ քառորդ դրամներէն միայն երեք հատ գոյութիւն ունի աշխարհի մէջ:

Այս դրամներու ա. կողմին (obverse) վրայ կը տեսնուի Թագաւորը, բազմած հանդիպահայեաց առիւծազարդ գահին վրայ, Թագակիր և արքայական պատմունանով: Աջ ձեռքով բռնած է խաչ մը և ձախով շուշան մը:

Գրութիւնն է, ընդհանրապէս կրճատուեցերով՝ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՆՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՏՈՑ:

Այս դրամներու պատկերաւոր կը նմանի Գերմանիոյ Հէնրիկոս Զ. Կայսրին դրամներուն (bracteate) և քանի որ Լեոն իր Թագաւորութեան իրաւունքը ստացաւ Հէնրիկոսէն, հաւանական է որ ըլլալով անուանապէս անոր աւատաւուն, Լեոն իր երախտագիտութիւնը յայտնեց, զնեղով Կայսրի դրամաւոր կը դրամներուն վրայ:

Դրամներուն բ. կողմին (reverse) վրայ կը տեսնուի առիւծը ձախ դարձած և աջ Թաթով բռնած խաչ մը: Գրութիւնն է, կրճատուեցերով՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲԵՆ ԱՍՏՈՒՅՈՅ է, այսինքն կարողութեամբն Աստուծոյ է Թագաւոր:

Հաւաքածոն կը պարունակէ երեք երկդրամներ և հինգ հատ կէս-երկդրամներ, Պտուկեանի գրքի հետեւալ թիւերով: Աստղանիշ թիւերու պատկերը կը տեսնուի տախտակներուն մէջ: Բոլոր պատկերները առնուած են հաւաքածոյին դրամներէն:

Երկդրամներ (Double trams).

Պա. թիւ (Bed. No.) *14, 22, 23:

Կէս-երկդրամներ (Half double-trams).

Պա. թիւ (Bed. No.) *39v, 42, 43v, *44, 47:

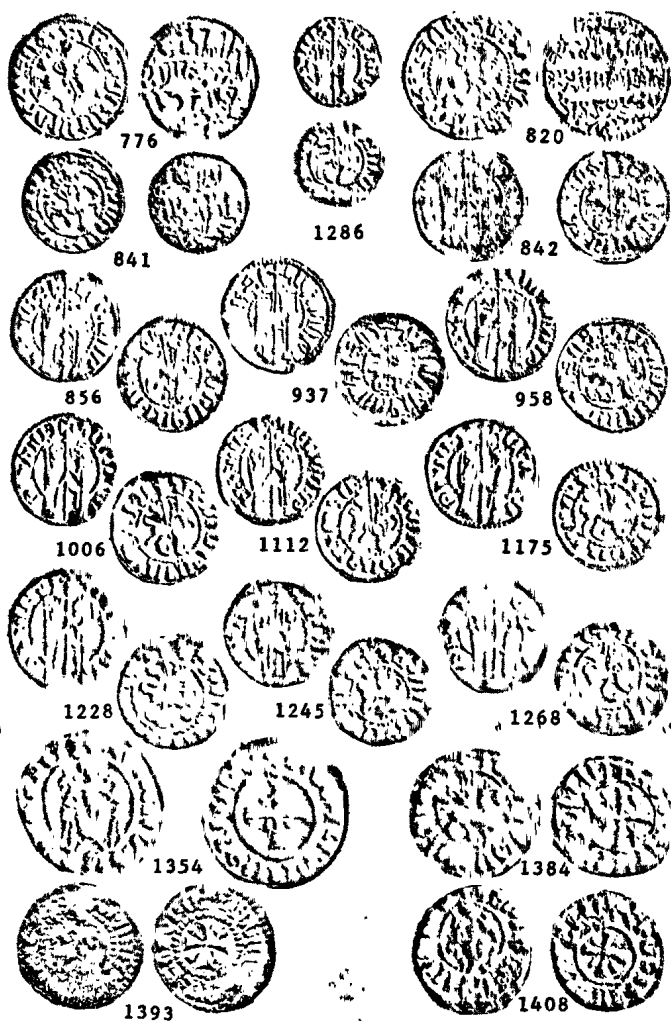
Երբ Լեոն պաշտօնապէս Թագաւոր օծուեցաւ 1199ին, ան հառանց օծման դրամներու գեղեցիկ շարք մը: Այս դրամներուն ա. կողմին վրայ կը տեսնենք Քրիստոս կանգնած և Թագաւորը ծնրա-

menia, Revised Edition. Danbury, 1979. Bibliography, xxia-xxie.

⁽¹⁰⁾ Տես վերոյիշեալ հատորը, էջ 129-130:

⁽¹¹⁾ P. Z. Bedoukian, «The Double Tram Series of Levon I of Cilician Armenia», Numismatic Chro-

nicle, Serie VII, Vol. XVI (1976), pp. 98-108, Pl. 18-25.

Կարելու նմուշներ՝ Զորեն Պսուկեանի նկարագրած հաւաքածոյէն

գիր, գլուխը թագով և արքայական պատմաճանով: Դաշտին մէջ, Բրիտանոսի և թագաւորին միջև կը տեսնուի երկինքէն իջնող ճառագայթներ և կամ աղանի մը (շողուն Սուրբ) և կամ աջ մը որ կ'երկարի դէպի թագաւորին թագը⁽²²⁾:

Գրութիւնն է, ընդհանրապէս կրճատումներով՝ ԼԵԻՈՆ ԹԱԿԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Օծման դրամներու բ. կողմին վրայ կը տեսնուի շատ եզակի պատկերաստիպ մը — խաչ մը և երկու, կռնակ կռնակի կանգնած առիւծներ՝ որ իրարու կը նային (rampant regardant): Այս պատկերաստիպը ժամանակակից ուրիշ դրամներու վրայ չի տեսնուի և կրնանք զոյն նկատել իբր ինքնայատուկ հայ տուրքը դրամագիտական արուեստին (numismatic art):

Գրութիւնն է, կրճատումներով՝

ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ:

Հաւաքածոն հարուստ է այս հազուադիւս արծաթներով և կը պարունակէ 10 օրինակ: Ունի նաեւ օրինակ մը շատ հազուադիւս մէկ առիւծով օծման դրամէն:

Օծման դրամներ (Coronation trams):

Պտ. թիւ *78, 93, 97, *97, 102, 102, 102, 110, 111, 118, 119:

Հաւաքածոն շատ ճոխ է Լեւոնի հասարակ արծաթներով: Լեւոնի սկզբնական շրջանի դրամները շատ գեղեցիկ են արուեստով: Վերջի շրջաններուն կոխուած դրամները շինուած են քիչ խնամքով և ընդհանրապէս ցած արուեստով: Հաւանական է որ կոշտ արուեստով դրամները կոխուած են Լեւոնի մահէն վերջ, 1217-1226 շրջանին, երբ գահը թափուր էր:

(Շարունակելի՝ 1)

⁽²²⁾ P. Z. Bedoukian, «A Large Hoard of Coronation Trams of Levon I», *Handes Amsorya*, XC (1976), pp. 409-440. Two plates (in English).

Սակայն նկատելի է որ բոլոր դրամներն ալ քարծրորակ արծաթով են և նոյն արծէքը ունէին շուկային մէջ:

Դրամներու տիպին ա. կողմը երկ-դրամներուն պէս է — թագաւորը գահին բազմած —, իսկ բ. կողմը ունի երկու առիւծներ, օծման դրամներուն պէս:

Գրութիւնը նորէն ա. կողմը, կրճատումներով. ԼԵԻՈՆ ԹԱԿԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ, բ. կողմը՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ է:

Հաւաքածոն կը պարունակէ 65 օրինակներ, ներկայացնելով զանազան տարիներու դրամներ:

Դրամներ (Trams):

Պտ. թիւ 123, *124, 126, 128, 128, 128, 130, 130, 132, 132, 156, 185, 190, *191, 198, 198, 218a, 222, 223, 226, *227, 233, 236, 236, 244, 244v, *259, 261, *278, 286, *288a, 291, 293, 293, 296, 305, 312, 312v, 312, 312, 312, 404v, 440, 445, 453, 459v, 525, 540, 541, 541, *541, 544, 547, *552, 552v, 570, *667:

Լեւոն հաստանց նաեւ կէս դրամներ, որոնք հազուադիւս են: Հաւաքածոն ունի օրինակ մը կէս-դրամէն:

Կէս-դրամ (Half tram): *74:

Լեւոն հաստանց նաեւ խոշոր պղինձներ, որոնք ծանօթ են իբր թանգ: Առոնց ա. կողմին վրայ կը տեսնուի թագաւորին առիւծանման գլուխը, թագակիր, իսկ բ. կողմին վրայ երկար խաչ մը՝ երկու աստղերով:

Ա. կողմին գրութիւնն է, տարբերութիւններով՝ ԼԵԻՈՆ ԹԱԿԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ, իսկ բ. կողմը՝ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ: Հաւաքածոն կը պարունակէ 11 պղինձներ:

Պլինձ Թանգեր, Copper Tanks.

Պտ. թիւ 701, 703, *704, *715, 716, 718, 719, 719, 731, 732, 763:

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ